

УДК 373.5.016:6]:172.12

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-2\(197\)-73-77](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-2(197)-73-77)

Рутковська Олена

Цина Андрій

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-5446-7015>

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-8353-9153>

ВИКОРИСТАННЯ ІДЕЙ САМООСВІТИ В. СУХОМЛИНСЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЗАУРОЧНОЇ РОБОТИ УЧНІВ ІЗ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ

A Розглядаються особливості використання ідей самоосвіти В. Сухомлинського в організації позаурочної роботи учнів із трудового навчання щодо раціональної організації та здійсненні своєї самоосвітньої діяльності. Аналізується досвід видатного педагога з формування потреби в самоосвітній діяльності на основі інтересів і захоплень школярів. Визначені шляхи самостійного вивчення окремих тем і розділів трудового навчання в позаурочний час на основі розвитку абстрактного мислення, прагнення школярів до роздумів і міркувань. Описано методику випереджувальної самостійної роботи школярів над новою темою, особливості виконання школярами індивідуальних проєктно-технологічних завдань і розгляду результатів самостійного позаурочного вивчення тем трудового навчання під час проведення лабораторно-практичних робіт, позаурочних консультацій, співбесід, письмових робіт, на яких питання плану вивчення теми розкриваються учнями шляхом відповідей на проблемні питання.
Ключові слова: самоосвіта; позаурочна робота; трудове навчання; педагогічна спадщина В. Сухомлинського

S *Rutkovska Olena, Tsyna Andriy. The use of V. Sukhomlinsky's self-education ideas in the students' extracurricular activities organization in labor training.*

The article considers the peculiarities of using V. Sukhomlinsky's self-education ideas in the students' extracurricular activities organization in labor training to prevent difficulties and shortcomings, provide students with assistance in learning rational organization and their self-educational activities implementation. The experience of an outstanding teacher is analyzed, who proved that the need for self-educational activities development in labor training in extracurricular activities occurs only based on the interests and hobbies of students. Ways to solve one of the most difficult types of students' self-education tasks are identified as follows an independent study of certain topics and sections of labor training in extracurricular activities. The main task of extracurricular independent activities, according to V. Sukhomlinsky, is the development of students' abstract thinking in the process of tasks performing. The purpose is to encourage students to think about what has not yet been studied. The tasks of independent extracurricular study by students of certain topics from the curriculum in the educational literature are formulated. It forms the desire for reflection and reasoning in students. It is determined the means of independent study by students the separate topics and sections of labor training with the help of educational literature and instructional materials of the teacher. It is proposed to develop plans for extracurricular activities for independent study of labor training according to the method of independent work with educational literature. Based on V. Sukhomlinsky's recommendation on the correct choice of literature for reading the technique of advanced independent work for pupils on a new theme is described. It gave the chance to spend labor training lessons on the same subject at the level of problem generalization. It is considered the peculiarities of students' performance of individual project-technological tasks during the independent extracurricular study of separate topics of labor training. The results of an independent extracurricular study of labor training topics are proposed to be considered during laboratory-practical work and extracurricular consultations, interviews, written works, where the questions of the study plan are revealed by students discussing problematic questions.

Key words: self-education; extracurricular work; labor training; the pedagogical heritage of V. Sukhomlinsky

Рутковська Олена Миколаївна, аспірантка кафедри теорії та методики технологічної освіти, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка; учителька креслення, трудового навчання, технологій, Гадяцька спеціалізована школа I–III ступенів № 4 Гадяцької міської ради, Україна

Rutkovska Olena, graduate student of the Department of Theory and Methods of Technological Education, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University; teacher of drawing, labor training, Gadyatska specialized school of I–III degrees № 4 Gadyatska city council, Ukraine

E-mail: rutln@gmail.com

Цина Андрій Юрійович, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики технологічної освіти, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Tsyna Andriy, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Theory and Methods of Technological Education, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

E-mail: ajut1959@gmail.com

Актуальність проблеми. Серед ключових компетентностей учнів основної школи здатність до самоосвіти є інтегральною, оскільки з нею пов'язане формування таких якостей особистості, як любов до праці, цілеспрямованість, відповідальність, почуття обов'язку тощо.

Виходячи з цих положень, самоосвіта школярів із трудового навчання у позаурочний час повинна бути націлена на розв'язання таких видів завдань (за ознакою навчальної мети, яку треба досягти):

- а) закріплення та поглиблення знань із трудового навчання;
- б) самостійне вивчення окремих тем і розділів навчальної програми;
- в) підготовка до уроків;
- г) розвиток пізнавальної активності та самостійності;
- д) оволодіння прийомами самостійної навчальної роботи, методами пізнання [10].

Успішне розв'язання цих завдань вимагає активізації спільної діяльності вчителів і учнів упродовж усього періоду трудового навчання в школі. Транспредметна інтеграція трудового навчання на рівні урочного й позаурочного його змісту поєднує, як зазначають S. Markova, M. Bulaeva, N. Bystrova, A. Lapshova, S. Tsyplakova [11], M. Безрідна [2], навчально-виховний процес у єдине ціле за наскрізними змістовими лініями шкільних предметів. Як показує практика, адаптація учнівської молоді до умов і системи самоосвіти у трудовому навчанні проходить нелегко, що негативно відбивається на її ставленні до подальшої технологічної освіти.

Перед усім треба вказати на найтипівіші недоліки в організації самоосвіти учнівської молоді:

- труднощі в опрацюванні першоджерел, технічної та навчальної літератури, зокрема у веденні різних видів записів: складання плану, анотації, тез, нотаток, конспекту, реферату, рецензії тощо;
- невміння робити узагальнення, підсумовувати, виділяти головну думку тощо;
- недостатній розвиток морально-вольових якостей, терпеливості, витримки, зібраності, організованості;
- невміння розподіляти свої сили і час.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Із метою запобігання та попередження виникнення зазначених вище труднощів і недоліків, необхідно надати учням допомогу щодо навчання їх раціонально організувати та здійснювати свою самоосвітню діяльність у позаурочний час.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У педагогічній спадщині В. Сухомлинського приділяється велике

значення формуванню й розвитку у школярів потреби в самоосвіті. Досвід видатного педагога переконливо засвідчує, що ця потреба народжується тільки на основі інтересів, захоплення: «Від захоплення гуртковою роботою до книжки, від книжки до своєї галузі наукових знань, від знань до творчої праці такий шлях виховання й самовиховання потреби в самоосвіті» вбачав В. Сухомлинський [7, с. 351]. Самостійність розглядається ним як єдність оволодіння знаннями на уроках і самостійної інтелектуальної праці вдома, над книжкою. Саме в цій єдності виражається тривалий процес становлення нахилів, здібностей, покликань. У саме ж поняття самоосвіти В. Сухомлинський вкладає комплектування особистої бібліотеки та розумову працю вдома, на самоті [там само, с. 352].

Метою статті є визначення оптимальних шляхів розв'язання одного з найскладніших видів завдань самоосвіти учнів із самостійного вивчення окремих тем і розділів трудового навчання в позаурочний час.

Викладення основного матеріалу. Зміст тем і розділів, які виносяться на самостійне вивчення учнів, визначається передусім специфікою предмету «Трудове навчання», можливістю самостійного опрацювання школярами навчального матеріалу без певної інтерпретації і належних коментарів учителя, наявністю необхідної навчальної літератури та збірників дидактичних і інструктивних матеріалів для самостійного вивчення тем у позаурочний час. Враховуючи це, на самостійне опрацювання рекомендується виносити лише окремі теми, які з достатньою повнотою висвітлені в навчальній літературі та літературі для позакласного опрацювання, з якою учні можуть ознайомитися під час виконання проектно-технологічних завдань, які частково вже вивчалися в інших шкільних предметах, а також питання, які поглиблюють вивчення програмового матеріалу і необхідні для вдосконалення трудової підготовки учнів. При відборі інформації треба також урахувувати рівень, на якому повинен бути засвоєний програмовий матеріал.

Початок самовиховання та індивідуального духовного життя дитини В. Сухомлинський вбачав у роботі з книжкою. Він зазначив, що «...є такий момент у виховному процесі, коли наставник, що весь час дбайливо вів за руку свого вихованця, вважає за можливе випустити його руку й сказати: «Іди сам, учись жити». Щоб зважитись на таке, потрібна велика педагогічна мудрість. Щоб підготувати людину духовно до самостійного життя, треба ввести її в світ книжки» [там само, с. 171]. Розглядаючи читання як джерело духовного збагачення, В. Сухомлинський не зводить його лише до вміння читати: «Дитина може читати

вільно, безпомилково, та книга це часто буває не стала для неї тією стежиною, що веде до вершини розумового, морального і естетичного розвитку. Вміти читати – означає бути чутливим до змісту, до його найтонших відтінків» [там само, с. 165].

Досвід видатного педагога засвідчує, що без самостійного читання неможливий свідомий вибір життєвого шляху [там само, с. 350].

Підвищення якості позаурочного самостійного вивчення учнями окремих тем і розділів трудового навчання з допомогою літературних джерел є неможливим без глибокого продумування вчителем і учнем системи позаурочної самостійної роботи, видів і послідовності її виконання. Основним напрямом поліпшення цієї роботи є розроблення та організація виконання різних видів позаурочних самостійних робіт із навчальною літературою відповідно до тем і розділів трудового навчання, що підлягають самостійному опрацюванню.

У залежності від використання кількості навчальних посібників при самостійному вивченні теми можна виділити два види робіт:

1) однопосібникові, коли школярі, працюючи тільки з одним посібником, або підручником, навчаються відшукувати в тексті основну і пояснювальну частини і на їх основі виконують завдання, що сприяють кращому засвоєнню навчального матеріалу теми;

2) комплекснопосібникові, коли учні набувають умінь зіставляти декілька навчальних посібників.

За ознакою результату письмового опрацювання навчальної літератури розрізняють такі види самостійних робіт [6, с. 117-123]:

– план-перелік основних питань і змісту книги (простий або розгорнутий);

– тези у вигляді коротких формулювань, висунутих у тексті;

– нотатки як стисле викладення у вільній формі змісту тексту;

– конспект як форма короткого, зв'язаного і послідовного письмового переказу змісту з аргументами й особистими зауваженнями;

– рецензія у вигляді загального або короткого судження про книгу або аналіз окремих її частин (розділів, підрозділів);

– анотація як коротке виділення головних питань тексту;

– реферат у вигляді письмового переказу прочитаного на підставі вивчення кількох літературних джерел за темою.

Діагностична модель включення педагогами до планів уроків засобів мотивації учнів до позаурочного вивчення сучасних технологій передбачає, за J. Silva, I. Silva, N. Bilessimo [12] самостійну роботу учнів з вивчення їх різновидів шляхом розроблення інструктивних вказівок, які прислужаться їм для самостійного опрацюванні тем. Ось чому виникає необхідність у великій підготовчий методичній роботі з боку вчителя. У змісті інструктивних матеріалів повинні використовуватися семантичні типи емотивних ін-

тенсифікаторів, які здатні викликати глибокі враження, подив, зацікавленість, активізуючи сприйняття інформації в позаурочний час [3]. Учень повинен одержати інструктивні рекомендації й усне пояснення специфіки роботи з даного розділу, теми чи модуля шкільної програми. Детальне розроблення інструктивних вказівок із вивчення тих тем, які не розглядаються на уроках трудового навчання включає конкретне вказування назв тем, детальне наведення мети їхнього опрацювання, надання переліку літератури і унаочнення, плану теми та завдань для самостійного виконання, включення питань для самоконтролю школярів. У цих рекомендаціях вказується терміни, форми та методи перевірки засвоєння знань учнів: співбесіда, перевірка зроблених записів, проведення тощо.

Корисним є розроблення планів позаурочних заходів для самостійного вивчення трудового навчання, у яких пропонуються питання тем і необхідна література з предмету до кожної теми, подаються контрольні запитання, формулюються вимоги, звертається увага на окремі моменти теми, на можливі труднощі та способи їхнього подолання. Такі розробки дають можливість учням самостійно вивчати трудове навчання в позаурочний час.

Складаючи методичну розробку, звертаємо особливу увагу на методику самостійної роботи з навчальною літературою.

При самостійній роботі з підручником можна виділити такі етапи:

1) підготовчий або організаційний із підготовки робочого місця, планування роботи;

2) самостійна робота з виконання завдань згідно з наміченим планом;

3) самоконтроль і виправлення помилок.

Ми пропонуємо учням такий порядок роботи з навчальним посібником:

1. При першому читанні матеріалу виділити головні моменти, суттєві ознаки та зробити нотатки в зошиті.

2. При повторному читанні звернути увагу на незрозумілі місця, користуючись іншими джерелами знань.

3. Матеріал прочитати ще раз, виділяючи головне.

4. Все повторити при закритій книзі, використовуючи записане. Якщо виникають труднощі, то необхідно відзначити, що не вдалося, згадати і продовжити розповідь про себе або вголос, а потім звернутись ще раз до навчального посібника.

Така методична забезпеченість сприяє розвитку самостійності учнів у позаурочний час.

Надзвичайно важливим завданням педагога В. Сухомлинський вважав правильний вибір того, що читати. На його думку людина за своє життя може прочитати не більше 2000 книжок, що обумовлює необхідність вдумливого вибору матеріалу для читання молоді. «Хай дитина прочитає небагато, та кожна книжка нехай лишить глибокий слід у її серці та її свідомості, щоб людина поверталася до неї кілька разів, відкриваючи все нові й нові духовні багатства» [7, с. 167].

Більшу частину в домашній позаурочній праці вихованців В. Сухомлинського становило самостійне читання за особистим вибором і меншу частину читання підручників [там само, с. 351]. Тому у справі керівництва позаурочною самостійною роботою школярів із трудового навчання вирішальне значення має вибір і рекомендація обов'язкової та додаткової літератури. За час вивчення трудового навчання в школі важко засвоїти велику кількість різної літератури. Виходячи з цього, повний список літератури рекомендуємо школярам заздалегідь на перших уроках, а потім виділяємо окремі її види для різних тем, які вивчаються самостійно в позаурочний час.

Багаторічний досвід В. Сухомлинського переконує, що чим більше прочитав і дізнався учень, тим з більшою повагою ставиться він до знань взагалі, до розумової праці, до вчителя, до навчання і самого себе. Те, що здобуто власними зусиллями, людині особливо дороге [там само, с. 340]. Тому з метою активізації пізнавальної самостійності та активності школярів наприкінці кожного уроку даємо тему і план наступного, ставимо декілька проблемних запитань або наближених до практики завдань, розв'язання яких полегшить розуміння наступного уроку, вказуємо літературу, у якій можна знайти відповіді.

Інформація, здобута в позаурочному самостійному вивченні тем за допомогою літературних джерел, дає відповіді на завдання, поставлені вчителем перед учнем, висуває певні питання і гіпотези їхнього розв'язання. Коли учень знайомиться з різними підходами до розв'язання проблеми, її розвитком, виникає потреба в узагальненні інформації. Така випереджувальна самостійна робота школярів над новою темою дає можливість проводити в подальшому урок на цю ж тематику на рівні проблемного узагальнення. Окрім того, відкриваються широкі можливості для забезпечення на уроці зворотного зв'язку. Без попереднього позаурочного самостійного вивчення теми неможливе, а для розкриття теми потрібно витратити більше часу. Водночас, якщо урок передував самостійній роботі, то більшість школярів названих учителем книг не читають, оскільки з основною ідеєю вони вже знайомі.

Отже, залежно від місця в освітньому процесі самостійна робота з книгою може виконувати не лише традиційну функцію закріплення та поглиблення знань, а й засвоєння інформації, яка забезпечує можливості зворотнього зв'язку під час уроку та розкриття теми на рівні проблемного узагальнення.

Щоб сприяти повноті, глибині й свідомості засвоєння змісту предмету, на перших же уроках даємо учням такі завдання із самостійного позаурочного вивчення окремих його тем навчальної програми:

- вивчити рекомендовану літературу з трудового навчання;
- за планом вивчення теми скласти відтворювальні записи опрацьованих текстів у вигляді планів, анотацій, тез, нотаток, конспектів, рефератів тощо;

- виконати практичні реконструктивно-варіативні завдання, у друкованій основі яких містяться коротке викладення теорії, графічні заготовки умов виконання завдань, неповні алгоритми та незакінчені розв'язки;

- виконати евристичні практичні завдання, спрямовані на розв'язання окремих складників проблеми;

- виконати практичні завдання творчого (дослідницького) характеру [5, с. 158].

В. Сухомлинський вбачав важливе виховне значення в тому, щоб кожен учень прагнув залишитися на одинці з книжкою, прагнув до роздумів і міркувань. Це він вважав початком самовиховання думок, почуттів, переконань, поглядів [7, с. 171].

Визначені Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти [4] результати самостійного позаурочного вивчення тем трудового навчання обов'язково необхідно розглядати під час проведенні лабораторно-практичних робіт шляхом виконання практичних вправ, отже, закріплюючи опрацьований учнями матеріал. Часом можна розбирати їх на позаурочних консультаціях, якщо у більшості школярів під час його вивчення виникають труднощі. Але в будь-якому разі контролювати виконання такої позаурочної самостійної роботи обов'язково необхідно.

Велику користь у формуванні пізнавальних інтересів приносить виконання школярами індивідуальних проектно-технологічних завдань під час самостійного позаурочного вивчення окремих тем трудового навчання, які є аналогічними до раніше вивчених тем або є не дуже складними темами. Ці завдання носять як правило проблемну спрямованість і відносяться до завдань підвищеної складності, що розвивають у школярів творче мислення та інтерес до навчального предмету. На вивчення зацікавленості учнів трудовим навчання у позаурочний час спрямована анкета «Що нам цікаво?» [1].

В. Сухомлинський був впевнений, «...що здатність абстрактно мислити залежить не стільки від «вантажу» знань, який зберігається в голові, скільки від того, що продумано, осмислено» [7, с. 342]. Для розв'язання проблемних завдань школяреві необхідно опрацювати певну фахову літературу, проаналізувати точки зору різних авторів, знайти напрями їхнього вирішення. Підведення підсумків виконання завдань із позаурочного самостійного вивчення тем і оцінювання якості знань учня здійснюється під час проведення співбесід, письмових робіт, на яких питання плану вивчення теми розкриваються учнями шляхом відповіді на проблемні питання.

Головним завданням позаурочної самостійної роботи В. Сухомлинський вважав розвиток абстрактного мислення учнів у процесі виконання завдань, метою яких була не ілюстрація того, що саме зараз вивчалось з предмету, а спонукання школярів замислюватися над тим, що й досі не вивчалось. Такі завдання виконувалися за допомогою оснащення шкільних навчальних кабінетів. Завдання для учнів потребували дослідження та аналізу взаємодії пред-

метів і процесів. Тут були й книжки (посібники та довідники), з яких можна було дізнатися про те що цікавить [там само, с. 340].

Раціонально й ефективно використовувати час відведений на самостійне вивчення тем і розділів трудового навчання допомагає позаурочна самостійна робота з використанням навчального обладнання і належного методичного забезпечення шкільних навчальних майстерень [9]. Їхня матеріальна база і сучасне обладнання, на які затрачено значні кошти, повинні використовуватись із максимальною віддачею, служити не тільки проведенню різних форм організації уроків, а й стати місцем самостійної позаурочної роботи учнів над вивченням предмету. Це стосується в першу чергу трудового навчання, предметом якого є реальні об'єкти і явища (прикладні, точні, технічні та інші науки), зрозуміти і вивчити матеріал яких важко без навчального обладнання.

Під час вивчення нового матеріалу в позаурочний час учитель трудового навчання забезпечує школярів необхідною навчальною, довідниковою літературою та спеціальним навчальним обладнанням. Опрацьовуючи ту чи іншу тему в навчальній майстерні в позаурочний час, учень може скористатися не тільки інструктивною розробкою, підручником або посібником, а й додатковою літературою, різними видами наочності та обладнання.

Усі самостійні роботи в позаурочний час здійснюються за розробленою системою завдань із вивчення тем трудового навчання. Усе це в комплексі сприяє підвищенню якості знань, які школярі здобувають самостійно в позаурочний час.

Самостійній роботі з оволодіння знаннями сприяє, за Т. Терновою [8], самооформлення навчальної майстерні, її стендів, експозицій, на яких можна висвітлити низку тем, зокрема тих, які виносяться на самостійне позаурочне вивчення та є важливими в трудовому навчанні. Крім того, працюючи в навчальній майстерні, учні можуть, користуючись наявною в ній літературою, збагачувати свої знання з трудового навчання.

Висновки з даного дослідження. Аналіз ідей самоосвіти в педагогічній спадщині В. Сухомлинського і творче їхнє застосування в організації позаурочного самостійного вивчення учнями тем і розділів трудового навчання дозволяє вирішувати нині низку проблем організаційно-методичного плану щодо забезпечення неперервності та ритмічності освітнього процесу, здійсненню реальних, а неформальних внутрішньопредметних зв'язків. Це дозволяє, уникаючи дублювання, досягти різноаспектного і комплексного вивчення фактів, законів, об'єктів, процесів і явищ у змісті трудового навчання.

Перспективи подальших розвідок. Подальші конкретні науково-методичні пошуки потрібно спрямувати на те, щоб домогтися органічного поєднання та відповідності різних методів навчання, які використовуються під час проведення урочних занять та ефективних форм організації позаурочної самостійної роботи школярів.

Список використаних джерел

1. Анкета для учнів «Що нам цікаво?». URL: <https://ru.osvita.ua/school/method/psychology/1154/> (дата звернення: 12.01.2021)
2. Безридна М. Інтеграційні форм організації навчально-виховного процесу в початковій школі. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/59/5935/Form.doc> (дата звернення: 13.01.2021).
3. Васильева И. Б. Типология интенсификаторов английского и русского языка с когнитивной точки зрения. *Когнитология в системе гуманитарных наук* : зб. наук. праць. Полтава : ПП Шевченко, 2014. С. 95–100.
4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Постанова КМ України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <http://zakon2/rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>
5. Пидкасистый П. И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении: теоретико-экспериментальное исследование. Москва : Педагогика, 1980. 240 с.
6. Пискунов М. У. Организация учебного труда студентов. Минск : БГУ, 1982. 142 с.
7. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну. Киев : Радянська школа, 1987. 544 с.
8. Тернова Т. Організація позакласної роботи з трудового навчання в загальноосвітніх навчальних закладах. *Трудове навчання*. 2013. № 7. С. 7–9.
9. Трофімчук Л. О. Основні форми розвитку художньо-конструкторських здібностей учнів у позаурочний час. *Трудова підготовка в сучасній школі*. 2013. № 2. С. 18–22.
10. Трудове навчання. 5–9 класи : практич. посіб. вчителів. Харків : Ранок, 2017. 128 с.
11. Markova S., Bulaeva M., Bystrova N., Lapshova A., Tsyplakova S. Economic Grounds for Integration of the Content of Vocational Education. *Lecture Notes in Networks and Systems*. 2020. Volume 73. P. 759–766.
12. Silva J. B., Silva I. N., Bilessimo N. Technological structure for technology integration in the classroom, inspired by the maker culture. *Journal of Information Technology Education: Research*. 2020. Volume 19. Article number 4532. P. 167–204.

Reference

1. *Anketa dlya uchniv «Shcho nam tsikavo?» [Questionnaire for students «What are we interested in?»]*. Retrieved from <https://ru.osvita.ua/school/method/psychology/1154/> [in Ukrainian].
2. Bezridna, M. *Intehratsiyni form orhanizatsiyni navchal'no-vykhovnoho protsesu v pochatkoviy shkoli [Integration forms of organization of the educational process in primary school]*. Retrieved from <https://osvita.ua/doc/files/news/59/5935/Form.doc> [in Ukrainian].
3. Vasylyeva, Y. B. (2014). Typolohyya yntensyfikatorov anhllyyskoho y russkoho yazyka s kohnytyvnoy tochyky zrenyya [Typology of English and Russian intensifiers from a cognitive point of view]. In *Kohnitolihiya v systemi humanitarnykh nauk [Cognitology in the system of humanities]*: zb. nauk. prats (pp. 95–100). Poltava: PP Shevchenko [in Russian].
4. *Derzhavnyy standart bazovoyi i povnoyi zahal'noyi seredn'oyi osvity [State standard of basic and complete general secondary education]*. Postanova KM Ukrayiny vid 23 lystopada 2011 r. № 1392. Retrieved from <http://zakon2/rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF> [in Ukrainian].
5. Pydkasystyy, P. Y. (1980). *Samostoiatelnaia poznatelnaia deiatel'nost shkolnikov v obuchenii: teoretiko-eksperimental'noe issledovanie [Independent cognitive activity of schoolchildren in learning: theoretical and experimental research]*. Moskva: Pedahohyka [in Russian].
6. Pyskunov, M. U. (1982). *Orhanyzatsyya uchebnoho truda studentov [Organization of student work]*. Mynsk: BHU [in Russian].
7. Sukhomlinskiy, V. A. (1987). *Serdtshe otdayu detyam. Rozhdeniye grazhdanina. Pisma k synu [I give my heart to the children. The birth of a citizen. Letters to my son]*. Kiev: Radyans'ka shkola [in Russian].
8. Ternova, T. (2013). *Orhanizatsiya pozaklasnoyi roboty z trudovoho navchannya v zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladakh [Organization of extracurricular work on labor training in secondary schools]*. *Trudove navchannya [Work training]*, 7, 7–9 [in Ukrainian].
9. Trofimchuk, L. O. (2013). *Osnovni formy rozvytku khudozhno-konstruktors'kykh zdibnostey uchniv u pozaurochnyy chas [The main forms of development of artistic and design abilities of students in extracurricular activities]*. *Trudova pidhotovka v sучasniy shkoli [Labor training in a modern school]*, 2, 18–22 [in Ukrainian].
10. *Trudove navchannya. 5-9 klasy [Labor training. Grades 5-9]: praktychnyy posibnyk vchyteliv*. (2017). Kharkiv: Vydavnytstvo «Ranok» [in Ukrainian].
11. Markova, S., Bulaeva, M., Bystrova, N., Lapshova, A., & Tsyplakova, S. (2020). Economic Grounds for Integration of the Content of Vocational Education. *Lecture Notes in Networks and Systems*, 73, 759–766 [in Poland].
12. Silva, J. B., Silva, I. N., & Bilessimo, N. (2020). Technological structure for technology integration in the classroom, inspired by the maker culture. *Journal of Information Technology Education: Research*, 19, 4532, 167–204 [in USA].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 05.02.2021

КОНЦЕПЦІЯ ЕСТЕТОТЕРАПІЇ У ФОРМУВАННІ ХУДОЖНЬО-ПРАКТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

- A** Розкрито причини необхідності включення методів естетотерапії в ранню й початкову освіту дітей. Узагальнено низку небезпечних факторів, попередити які можна завдяки сформованому в особистості базовому рівню художньо-практичної компетентності. Описано дієвість застосування арт-терапії у ході формування художньо-практичної компетентності учнів. Підкреслено актуальність використання мистецтва як інструменту позитивного впливу на свідомість дитини. Визначено пріоритетні напрями подальших наукових та практичних розробок щодо можливостей використання естетотерапії в роботі з підлітками й дорослими.

Ключові слова: художньо-практична компетентність; концепція естетотерапії; арт-терапія; учні початкових класів; творча діяльність; соціальна реабілітація

- S** *Maievska Olha, Kravchenko Liubov. The concept of the aesthetotherapy in the artistic-practical competence development of primary school pupils.*

The article reveals the reasons for the need to include aesthetotherapy techniques in the early and primary education of children. It is summarized the range of dangerous factors, which can be prevented grace to the basic level of artistic and practical competence developed in the personality. Aesthetic therapies affect not only the artistic taste of primary school pupils but also their inner world. Having an interest and motivation for artistic and practical activities, children dedicate their free time to useful activities. The obtained positive results (products, paintings, illustrations, decor) bring positive emotions, give a feeling of happiness, which eliminates depressive states caused by various reasons.

Younger pupils and children of early adolescence due to acceleration get inappropriate information to their age. They perceive it warped, which causes negative mental and physical consequences: suicidal thoughts (sometimes even attempts), perverted pedophiles, or homosexual actions, underestimation and self-esteem, depression. To create a child's social norms and moral values, it is necessary from an early age to engage pupils in aesthetic education and training. If necessary, apply aesthetic therapy techniques to overcome the consequences of the lack of a basic level of artistic and practical competence and aesthetic and cultural vision and perception of themselves and their environment.

The article describes the effectiveness of the use of art therapy in the development of the artistic and practical competence of pupils. The urgency of using art as an instrument of positive influence on the consciousness of a child is emphasized.

The priority directions of further scientific and practical developments on the possibility of aesthetic therapy in work with adolescents and adults are determined.

Key words: artistic-practical competence; the concept of aesthetic therapy; art therapy; elementary school pupils; creative activity; social rehabilitation

Маєвська Ольга Миколаївна, аспірантка кафедри теорії та методики технологічної освіти, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Україна

Maievska Olha, PhD student of the Department of Theory and Methods of Technological Education, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

E-mail: maonisun@gmail.com

Кравченко Любов Миколаївна, докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри культурології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Kravchenko Liubov, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of culturology, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

E-mail: 763321@ukr.net

Актуальність проблеми. Перша чверть XXI століття характеризується кардинально-глобальними змінами в усіх сферах життєдіяльності людини, при цьому освітня галузь, як така, що працює на перспективу, почала значно відставати від реальних вимог сьогодення та майбутнього. Приріст інформації в геометричній прогресії призводить до деактуалізації знань, які засвоюють учні протягом шкільних років, зумовлюючи в подальшому втрату дорогоцінного часу на самостійне перенавчання, тому важливим

є перехід від практики передавання та відтворення готових знань до компетентнісної освіти. Формування художньо-практичної компетентності спрямоване на розуміння, естетичне сприйняття мистецтва й оточення, бажання зробити свій творчий внесок у культурний спадок нації, виховання ціннісного ставлення до результатів креативної діяльності інших людей, уміння застосувати інструменти художньої діяльності в якості допоміжних засобів у подоланні стресу, негативних наслідків трагічно-критичних

ситуацій та самотерапії. Починаючи з молодших класів, потрібно сформувати у дітей вмотивоване бажання до набуття ключових і спеціальних компетентностей; інтерес до самоосвіти в процесі поглиблення й збагачення особистого життєвого досвіду; усвідомлення та засвоєння системи культурних цінностей; уміння критично й креативно мислити та реалізувати свої задуми в ході творчої діяльності; безпроблемну безпечну соціалізацію та активну позицію в командній роботі.

Гарантована державою система освітніх послуг, що базується на принципах недискримінації, врахуванні багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників (інклюзивне навчання) у звичайних закладах освіти має враховувати унікальні особливості, інтереси, здібності та навчальні потреби всіх дітей [2].

Крім того, наслідки воєнних дій на Сході України, карантинні заборони в зв'язку із вірусною пандемією, зачепивши майже кожного громадянина нашої держави, створили нові виклики для психотерапевтів, психологів, педагогів, адже особливої уваги внаслідок психотравматичних подій останніх років і через соціальні обмеження потребують школярі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Використання технологій естетичного виховання привернуло увагу багатьох зарубіжних (У. Бенток, О. Гібсон, П. Еббс та ін.) і вітчизняних (М. Лещенко, С. Федоренко, Л. Масол, Т. Чабанова та ін.) учених. У ході створення методики формування художньо-практичної компетентності учнів різного віку нами було взято до уваги вплив естетотерапевтичних технік на особистість, що має проблеми соціалізації [9, с. 176].

О. Федій, автор оригінальної концепції естетотерапії, уклавши навчальний посібник [10], вказує на численні прийоми арт-терапії (одного з напрямів естетотерапії), серед яких є ті, що можуть здійснюватися доступними на шкільних заняттях мистецькими засобами.

Арт-терапію як об'єкт наукового дослідження докладно проаналізовано в публікації А. Хілі [11], де відзначено дієвість прийому в лікувально-реабілітаційній роботі з психічно хворими, розумово відсталими, людьми з функціональними обмеженнями; як засобу корекції соціальної дезадаптації молодших школярів; впливу на гармонійний розвиток дитини. Проте вбачаємо проблему в тому, що вчитель предметів художнього циклу не має відповідної кваліфікації, а діагностувати розлади, добирати терапевтичні методики для їхнього усунення може тільки практикуючий психолог чи спеціаліст-психотерапевт. Тому для освітян варто проводити навчальні курси із цього напрямку й тренінги з виявлення дітей, яких можна віднести до групи ризику [4].

Зарубіжні науковці М. Ессекс, К. Фростіг, Д. Хертз розмежовують завдання діяльності шкільного вчителя та психолога, при цьому виділяючи у їхній роботі спільну довгострокову мету – формування стресостійкості особистості,

покращення комунікативних навичок і розвиток здібностей. Під час творчих занять діти, не усвідомлюючи терапевтичного ефекту, відчувають радість від спілкування, власних досягнень і отриманих результатів – готових робіт. О. Вознесенська зазначає, що часто заняття із застосуванням арт-терапевтичних технік перетворюються із потужного психотерапевтичного методу на розваги, дозволя [1, с. 45].

Однак, спираючись на результати дослідників емоційно-почуттєвого компоненту в освітньому процесі (Т. Антоненко, П. Блонський, Н. Бунаков, А. Дзундза, І. Зязюн, В. Літвінова, О. Рудницька, К. Ушинський та ін.), для профілактики психологічних травм чи захворювань необхідно звертати увагу працівників освітньої галузі на гуманно-ціннісне ставлення вчителя до кожного вихованця, особливо – початкових класів.

Отже, для успішної соціалізації дитини у молодшій та середній школі, розвитку її творчого потенціалу та формування художньо-практичної компетентності з раннього віку необхідно проводити активну роботу із запровадження естетотерапевтичних технологій в освітній процес.

Метою статті є розкриття можливостей естетотерапевтичних технологій при застосуванні їх на уроках у початковій школі, як вагомого складника комплексу педагогічних прийомів методики формування художньо-практичної компетентності. Для цього проаналізовано фактори ризику, профілактичним засобом для усунення яких стане естетотерапія. Це зможе попередити негативні наслідки психологічних проблем у дітей початкових класів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Різні види мистецтва мають сильний вплив на свідоме і підсвідоме особистості. Саме тому творча атмосфера та арт-діяльність володіють високим коефіцієнтом ефективності у процесі активації внутрішнього потенціалу дитини; у роботі з проблемами психологічно-емоційного характеру та соціалізацією в колективі й суспільстві.

Масару Ібука, засновник Японської асоціації раннього розвитку і школи «Навчання талантів», в одній зі своїх книг [6] розповідає про те, що природна потреба в опануванні нових знань і навичок притаманна кожній дитині, а її успіх в майбутньому залежить від задоволення цієї потреби. Оточення дошкільнят, учнів найкращими зразками справжнього мистецтва (музичного, образотворчого, мультиплікаційного тощо) формує в мозку індивіда певні штампи – стандарти високого естетичного смаку, які впливатимуть на вподобання особистості у старшому віці. Щоб зацікавити школярів отриманням істинного задоволення від культурних надбань людства, необхідно з дитинства виховати у них ціннісне ставлення до прекрасного. Інтенсивність впливу музики і живопису, як двох видів мистецтва, що формують естетичний смак, залежить від раннього розвитку [6, с. 156-157].

Тому в освітніх програмах початкової і середньої школи необхідно укласти таку систему навчальних блоків, що

не тільки відповідатимуть основним положенням теорії змісту освіти – дидактичним принципам системності та науковості, але й сприятимуть всебічному розвитку учня, формуванню в нього критичного й креативного мислення, життєвих компетенцій.

Беручи до уваги актуальність емоційного виховання, що допомагає краще зрозуміти дитину, мотиви її поведінки, вчить долати негативні переживання, складні ситуації, проблеми й труднощі, усвідомлювати і виражати власні почуття варто застосувати в роботі з учнями терапевтичні техніки мистецтва. Пропонуючи тему й вид заняття, потрібно враховувати не тільки інтерес вихованців, але й загальний настрій аудиторії. Учителю, навіть спостерігаючи за процесом виконання завдання та отриманими результатами, може дійти висновку, що дитина потребує консультації шкільного психолога чи допомоги психотерапевта. Вчасне звернення до спеціаліста стане кроком запобігання накопичення негативного ресурсу, ускладнення проблеми та вирішення її на ранній стадії з мінімальними наслідками.

Через скептичне та упереджене ставлення до психотерапії в нашій державі не прийнято звертатись до спеціаліста без крайньої необхідності. Проте, використовуючи інструменти арт-терапії, є можливість допомогти клієнтові (учневі) в межах його запиту, не відлякуючи його, адже сучасна психотерапія має на меті не лише лікування невротичних симптомів, але й може активувати резерви для особистісного зростання, подолання внутрішніх бар'єрів, що перешкоджають відчувати себе щасливим [3].

Арт-терапія, як один із напрямів естетотерапії, може застосовуватися педагогами на уроках, оскільки здійснюється мистецькими засобами. Щоб усунути психологічний дискомфорт, створити умови для творчої реалізації особистості [10, с. 40], особливо молодшої вікової групи, важливо правильно визначити вид естетичної релаксації. Поєднуючи музико-, казко-, фото-, хобі-, пісочну терапію з малюванням різними матеріалами і способами, ліпленням, вирізанням на окремих заняттях, можна покращити рівень комунікативних навичок колективу, роботи в команді та розкриття творчих здібностей кожного учасника навчально-терапевтичного процесу. Такий підхід вартий уваги, бо, маючи велике розумове навантаження на інших дисциплінах, діти не лише сформують важливі навички, виконуючи нестандартні завдання у нових для себе техніках, але й буде покладено початок зацікавлення їх у поглибленні своїх знань в естетичному напрямі.

Формування в учня молодших класів внутрішнього спонукання до втілення власних ідей, здатності до творчої діяльності, базуючись на раніше набутих уміннях та знаннях, як одного із компонентів художньо-практичної компетентності – мотивації, у майбутньому дозволить дитині проводити самотерапію після стресових ситуацій для подолання дискомфорту і проблемних наслідків. Усвідомлення вихованцем позитивного впливу від сприйняття творів різних видів і жанрів мистецтва, заняття естетоте-

рапевтичними техніками на уроках учить бути готовим до нестандартного вирішення поставлених задач у будь-якій сфері життя. Отже, відбувається розвиток дивергентного мислення (поняття в психологію ввів Д. Гілфорд) – форми мозкової діяльності, що здійснюється у різних напрямках і площинах, допускаючи варіативність основних способів вирішення будь-якої проблеми та призводить до неочікуваних результатів і висновків.

Підростаюче нове покоління стикається із необмеженим доступом до потокової інформації й часто не в змозі правильно реагувати на неї, засвоювати, адекватно фільтрувати, відкидати чи сприймати її. Становлення психіки, формування ключових рис характеру, вподобань та інтересів відбувається в ранньому дитинстві й робить відбиток на майбутній життєвий шлях.

Унаслідок безвідповідальності дорослих та акселерації діти занадто рано отримують невідповідну їхньому рівневі розвитку й віку інформацію, сприймають її викривлено і тому мають психічні розлади, проблему замкнутості, втрату ціннісних і моральних орієнтирів. Йдеться про контент із вмістом сексуального характеру, розбещення малолітніх, що спричиняє небезпечні ситуації, що призводять до насильства. Яскравим прикладом є аморальна, сексуалізована й неприпустима публікація в соціальній мережі відвертих фотоматеріалів 8-річної української блогерки та 13-річного хлопця з Росії.

За словами уповноваженого президента України з прав дитини М. Кулеби, – «це дуже провокативні матеріали, які можуть мати негативний вплив не тільки на цих дітей, але й на всю дитячу аудиторію України» [7], на формування самооцінки малолітніх осіб, їхніх моральних уявлень та соціальних установок.

Для запобігання згубних наслідків подібних ситуацій Міжнародна благодійна організація «Служба порятунку дітей» для вчителів початкової школи, керівників шкіл, психологів, соціальних педагогів розробила курс «Попередження, виявлення та реагування у випадку сексуального насильства над дітьми» із набором онлайн-вебінарів [12].

Соціологічні наукові дослідження вказують на парадокс – у віці розвитку і розквіту інтелектуальних і фізичних можливостей особистості поширення набуває нахил до суїциду в підлітків – смерті від навмисного самоушкодження. Зростання кількості «груп смерті» у соціальних мережах, депресивні стани через гормональну перебудову організму, агресію та булінг однолітків, закомплексованість, нерозуміння та ігнорування потреб школяра вчителями, відсутність уваги від рідних людей та інші фактори стають причинами відчутного скорочення чисельності населення України, зокрема юного.

Майже десятиліття тому О. Куршакова навела вражаючі факти стосовно дитячого суїциду, вказуючи, що 46,9% випадків трапляються за сімейними мотивами, а 13,6% – через конфлікти з однолітками та з любовних причин [5].

За даними відділу ювенальної превенції управління пре-

вентивної діяльності Головного управління Національної поліції у м. Києві за 2020 р. *тільки в столиці* зафіксовано 137 завершених суїцидів серед дітей віком від 8 до 17 років [8].

Із відповіді на запит до правоохоронних органів про дані січня–лютого 2021 р. йдеться, що на Київщині з життям покінчили два хлопці 10-ти та 15-ти років та дівчина 13-ти років. Хоча узагальнений державний моніторинг спроб вчинення самогубств не ведеться, Національна освітня асоціація зазначає, що в регіонах країни ситуація набагато гірша [4].

Для запобігання означених трагедій важлива системна співпраця державних органів, психологів, батьків, педагогів і проведення профілактичних заходів, психологічних годин, зустрічей із роз'ясненням правильного використання цифрового середовища, навчання медіаграмотності, прав людини й механізмів захисту цих прав тощо.

Одним із засобів із усунення наслідків стресу, тривоги, переживань, різних невротичних розладів і попередження небезпечних ситуацій може стати естетотерапія як «альтернатива» небезпечним інтересам малечі й підлітків.

Е. Морісон науково довела, що естетичні смаки та впадо-бання дітей формують їхні інтереси, впливаючи на розуміння й інтерпретацію продуктів арт-терапевтичної творчості, позначаються на подальшому життєвому досвіді [13].

Отже, формування вміння відчувати красу, сприймати її та гідно оцінювати допоможуть у навчанні бачення, інтерпретації, відтворення прекрасного, а також створенні власних мистецьких шедеврів.

Методика формування художньо-практичної компетентності передбачає застосування різних видів активності учнів – бесіда, спостереження, експериментування тощо. На уроках образотворчого мистецтва і технологій діти вчать розуміти значення мистецтва в житті людини та в її оточенні. Розвиток уважності, уяви й пам'яті нерозривно пов'язаний із заняттям творчими практиками. Крім «невидимого» результату – покращення вищезначених здібностей, дитина отримує матеріальний предмет – реалізовану ідею (функціональний виріб, ілюстрацію, декоративну річ).

Для глибшого розуміння себе та особистих внутрішніх потреб, можливості поділитися своїми переживаннями чи радістю діти найчастіше використовують малювання. Уважне вивчення готової роботи психологом чи арт-терапевтом здатне розкрити приховані причини поведінки та реакцій дитини. Навіть, не маючи стійких навичок упевненого володіння інструментами й матеріалами, спеціальних знань про композицію, колорит, світлотіньові співвідношення, учень може передавати свій внутрішній стан лінійно (силою натиску та напрямками) і кольором, підсвідомо добираючи барву.

Навчання вихованців закладу дошкільної освіти й початкової школи основам естетичного сприйняття дійсно-сті шляхом екскурсій на виставки та в музеї, відвідування

театру та постановка своїх вистав, демонстрування альбомів із репродукціями кращих зразків світового мистецтва, музичні заняття, читання повчальних оповідань і казок сприяють зародженню базового рівня художньо-практичної компетентності. Психологи дотримуються думки про те, що мистецтво здатне лікувати, вбирати й трансформувати настрої автора та глядача, тому опанування методик і технік естетотерапії і педагогічна робота із їх застосуванням допомагає виникненню позитивних емоцій, радісної атмосфери, ейфорійного відчуття щастя, які стануть на заваді необдуманим негативним вчинкам молоді.

Висновки. Сучасні технології естетичного виховання спрямовані на процес свідомого формування в людини естетичного ставлення до дійсності й мистецтва. Інтеграція найкращих методик із різних галузей знань в освіту сприяє розвитку творчих здібностей дитини з раннього віку. Однак неспроможність гарантування безпеки неформованій особистості вимагає включення у педагогіку психотерапевтичних методик для попередження та подолання негативних наслідків від згубної дії факторів загрози дітям і злочинів проти них. Наявність мінімального рівня художньо-практичної компетентності в учнів початкової освітньої ланки при переході до середньої школи допоможе згладити несподіванки підліткового перехідного віку, зробити зважений вибір на користь радості життя й творчості.

Тому початковий етап освіти необхідно збагатити естетотерапевтичними техніками, включаючи до творчого процесу кожного вихованця.

Перспективи подальшого дослідження можливостей естетотерапії у формуванні художньо-практичної компетентності вбачаємо у вивченні дії арт-терапевтичних методів на дітей підліткового віку та дорослих, розроблення програм дистанційних курсів і блоків-марафонів із використанням ефективних технологій у формуванні художньо-практичної компетентності широкого загалу.

Список використаних джерел

1. Вознесенська О. Л. Арт-терапія як засіб психосоціального відновлення особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* : зб. наук. праць КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. № 3 (29). С. 40–47.
2. Інклюзивне навчання. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/inplyuzivne-navchannya>
3. Каліна Н. Ф. Психотерапія : підручник. Київ : Академвидав, 2010. 280 с. URL: https://pidru4niki.com/12540923/psihologiya/meta_zavdannya_printsipi_diyalnosti_psihoterapevta
4. Косянчук І. Як зупинити дитячі самогубства? URL: <https://www.pogyad.tv/yak-zupynyty-dytyachi-samogubstva/>
5. Куршакова О. Дитячі самогубства: шокуючі цифри та причини. URL: <https://lady.tochka.net/ua/20870-detskie-samoubiystva-shokiruyushchie-tsifry-i-prichiny/>
6. Масару Ибука. После трёх уже поздно. / [пер. с англ. Н. Перовой]. Москва : Альпина нон-фикшн, 2011. 224 с.
7. Прищепя Я., Войтюк Т. Поліція відкрила провадження через відверті фото 8-річної блогерки. URL: <https://suspline.media/113697-ditacij-ombudsman-zvernuvsa-do-kiberpolicii-cerez-vidverti-foto-8-ricnoi-blogerki/>
8. Скаврон Б. Смертельні ігри в соціальних мережах: в Нацполіції назвали головні причини дитячих самогубств. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2021-02-18/smertelnye-igry-v-sotssetyah-v-natspolitcii-nazvali-glavnyie-prichiny-detskih-samoubiystv/223457>
9. Федій О. Естетотерапія: теорія і практика гуманної педагогіки. URL: <http://npo.kubg.edu.ua/article/download/192657/192954>

10. Федій О. А. Естетотерапія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 256 с.
11. Хіля А. Арт-терапія як об'єкт наукового дослідження у працях зарубіжних та вітчизняних учених. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 5 (59). С. 394–405. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2016_5_52
12. Як навчити молодших школярів уберігатися від сексуального насильства: курс для вчителів... URL: <https://osvitoria.media/news/yak-navchyty-molodshyh-shkolyariv-uberegtytsya-vid-seksualnogo-nasylstva-kurs-dlya-vchyteliv-z-otrymannyam-sertyfikatu/>
13. Morrison Emy. Understanding Children's Preferences in Art Making: Implications for Art Therapy : a dissertation: In partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Lesley University, 2013. 179 p. URL: https://digitalcommons.lesley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1022&context=expressive_dissertations
6. Masaru, Ibuka. (2011). *Posle trekh uzhe pozdno! [Kindergarden Is Too Late!]*. Moskva: Alpina non-fikshn [in Russian].
7. Pryshhepa, Ja., & Voityuk, T. *Politsiia vidkryla provadzhennia cherez vidverti foto 8-richnoi bloherky [Police opened proceedings because of candid photos of an 8-year-old blogger]*. Retrieved from <https://suspilne.media/113697-ditacij-ombudsman-zvernuvsa-do-kiberpolicii-cerez-vidverti-foto-8-richnoi-blogerki/> [in Ukrainian].
8. Skavron, B. *Smertelni ihry v sotsialnykh merezhakh: v Natspolitsii nazvaly holovni prychny dytiachykh samohubstv [Deadly games on social networks: the National Police named the main causes of child suicide]*. Retrieved from <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2021-02-18/smertelnye-igryi-v-sotssetyah-v-natspolitsii-nazvali-glavnyie-prichinyi-detskih-samoubiystv/223457> [in Ukrainian].
9. Fedii, O. *Estetoterapiia: teoriia i praktyka humanoi pedahohiky [Aesthetic therapy: theory and practice of humane pedagogy]*. Retrieved from <http://npo.kubg.edu.ua/article/download/192657/192954> [in Ukrainian].
10. Fedii, O. A. (2007). *Estetoterapiia [Aesthetic therapy]: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Centr uchbovii literatury [in Ukrainian].
11. Khilia, A. *Art-terapiia yak ob'iekt naukovoho doslidzhennia u pratsiakh zarubizhnykh ta vitchyznianskykh uchenykh [Art therapy as an object of scientific research in the works of foreign and domestic scientists]*. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii [Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies.]*, 5 (59), 394-405. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2016_5_52 [in Ukrainian].
12. *Yak navchyty molodshykh shkoliariv uberihatysia vid seksualnogo nasylstva: kurs dlia vchyteliv... [How to teach younger students to avoid sexual violence: a course for teachers]*. Retrieved from <https://osvitoria.media/news/yak-navchyty-molodshyh-shkolyariv-uberegtytsya-vid-seksualnogo-nasylstva-kurs-dlya-vchyteliv-z-otrymannyam-sertyfikatu/> [in Ukrainian].
13. Morrison, Emy. (2013). *Understanding Children's Preferences in Art Making: Implications for Art Therapy*. (Extended abstract of D diss.). Lesley University. Retrieved from https://digitalcommons.lesley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1022&context=expressive_dissertations

References

1. Voznesenska, O. L. (2015). *Art-terapiia yak zasib psykhosotsialnogo vidnovlennia osobystosti. [Art therapy as a means of psychosocial recovery of the individual]*. In *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy]: zb. nauk. prats KNU imeni Tarasa Shevchenka (No 3 (29), pp. 40-47)*. Kyiv [in Ukrainian].
2. *Inklyuzyvne navchannia [Inclusive education]*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/tag/inklyuzivne-navchannia> [in Ukrainian].
3. Kalina, N. F. (2010). *Psykhoterapiia [Psychotherapy]: pidruchnyk*. Kyiv: Akademvydav. Retrieved from https://pidru4niki.com/12540923/psihologiya/meta_zavdannya_printsipy_diyalnosti_psihoterapevta [in Ukrainian].
4. Kosyanchuk, I. *Yak zupynyty dytiachi samohubstva? [How to stop child suicides?]*. Retrieved from <https://www.poglyad.tv/yak-zupynyty-dytyachi-samogubstva/> [in Ukrainian].
5. Kurshakova, O. *Dytiachi samohubstva: shokuiuchy tsyfry ta prychny [Children's suicides: shocking figures and reasons]*. Retrieved from <https://lady.tochka.net/ua/20870-detskie-samoubiystva-shokiruyushchie-tsifry-i-prichiny/> [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 19.03.2021